

Қазақстандағы экологиялық құқық және табиғат қорғау шаралары

ЖАРИЯЛАНДЫ
14.05.2025СІЛТЕМЕ
<https://bilimger.kz/179277/>

Сыдықбек Дильназ Хасенқызы

Ғылыми жетекші: Ф.ғ.к қауымдастырылған профессор **Тулекова Гулжан Хажмуратовна**

Құқықтану

Аңдатпа

Бұл ғылыми жұмыста Қазақстандағы экологиялық құқықтың қалыптасуы, оның нормативтік-құқықтық негіздері мен табиғат қорғау шаралары жан-жақты қарастырылады. Елдегі экологиялық ахуалдың күрделілігі, атап айтқанда Арал теңізінің тартылуы, Семей ядролық полигонының зардаптары, өнеркәсіптік ластану мен климаттың өзгеруі сияқты мәселелер нақты мәліметтер мен фактілер негізінде баяндалады. Сонымен қатар, экологиялық құқықтың қазіргі жағдайы, заңнамалық өзгерістер, халықаралық ынтымақтастық, мемлекеттік және қоғамдық ұйымдардың қызметі ғылыми тұрғыдан сараланып, еліміздің болашақ экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жолдары ұсынылады.

Кілт сөздер: экологиялық құқық, табиғатты қорғау, Арал теңізі, Семей полигоны, радиоактивті ластану, экологиялық қауіпсіздік, заңнамалық база, климаттың өзгеруі, жасыл экономика, тұрақты даму

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРАВООЩИТНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В данной научной работе всесторонне рассматриваются формирование экологического права в Казахстане, его нормативно-правовая база и меры по охране окружающей среды. Подробно анализируются экологические проблемы страны: высыхание Аральского моря, последствия Семипалатинского ядерного полигона, промышленное загрязнение и изменение климата на основе актуальных данных и фактов. Также освещаются текущее состояние экологического законодательства,

международное сотрудничество, деятельность государственных и общественных организаций, предложены пути обеспечения экологической безопасности Казахстана в будущем.

Ключевые слова: экологическое право, охрана природы, Аральское море, Семипалатинский полигон, радиоактивное загрязнение, экологическая безопасность, законодательная база, изменение климата, зеленая экономика, устойчивое развитие

ENVIRONMENTAL LAW AND ENVIRONMENTAL PROTECTION MEASURES IN KAZAKHSTAN

Annotation

This scientific paper comprehensively analyzes the development of environmental law in Kazakhstan, its legal framework, and environmental protection measures. It presents factual data on major ecological problems in the country, such as the drying of the Aral Sea, the consequences of the Semipalatinsk nuclear test site, industrial pollution, and climate change. The paper also explores the current state of environmental legislation, legal reforms, international cooperation, and the role of government and non-governmental organizations, while proposing strategies to ensure Kazakhstan's future environmental safety.

Keywords: environmental law, nature protection, Aral Sea, Semipalatinsk test site, radioactive pollution, environmental safety, legislative framework, climate change, green economy, sustainable development

Kіріспе

XXI ғасырдағы жаһандық мәселелердің бірі – қоршаған ортаның ластануы мен табиғи ресурстардың сарқылуы. Осындай жағдай әлем елдерінің барлығына тән болса да, Қазақстан үшін ерекше маңызға ие. Кеңестік кезеңдегі индустрияландыру, радиоактивті және химиялық сынақтар, табиғи ресурстардың бақылаусыз пайдаланылуы, Арал теңізінің құрғауы, Семей полигонының зардаптары – осының барлығы бүгінгі күнге дейін шешімін таппаған экологиялық дағдарыстардың мысалы. Осындай күрделі жағдайларда экологиялық құқық пен табиғат қорғау шараларын заңнамалық және институционалдық деңгейде жүйелеу – Қазақстан үшін ұлттық қауіпсіздік пен тұрақты даму кепілі болып табылады.

Негізгі бөлім

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін, құқықтық жүйенің ажырамас бөлігі ретінде экологиялық құқықты қалыптастыруға ерекше назар аударды. ҚР Конституциясының 38-бабында: «Әркім табиғатты сақтауға және табиғат байлықтарына ұқыпты қарауға міндетті» делінген. Бұл – экологиялық құқықтың негізгі қағидаларының бірі. Сонымен қатар, Қазақстанның 2007 жылғы Экологиялық кодексі мен оны 2021

жылы жаңартқан жаңа Экологиялық кодексі экологиялық құқық саласындағы негізгі нормативтік база болып табылады. Жаңа кодекс Еуропалық Одақтың экологиялық стандарттарына негізделіп жасалған және «ластаушы төлейді» қағидасын заң жүзінде бекітті [1,2].

Қазақстанның экологиялық жағдайы аймақтық деңгейде елеулі айырмашылықтарға ие. Ел аумағында әртүрлі табиғи-климаттық аймақтар орналасқанымен, индустрияландыру мен ауыл шаруашылығын дамыту кезінде экологиялық қауіпсіздікке жеткілікті көңіл бөлінбеген. Ол сәйкесінше табиғи ресурстардың тозуына, ауаның, судың және топырақтың ластануына алып келді. Қазақстанда бірнеше аймақ экологиялық апат аймақтары ретінде ресми түрде танылған. Олардың ішінде Арал теңізінің тартылуы мен Семей ядролық сынақ полигоны ең өзекті мәселелердің қатарына жатады [7].

Арал теңізінің трагедиясы - жаһандық деңгейдегі экологиялық апат ретінде қарастырылады. XX ғасырдың ортасында теңіз көлемі шамамен 68 мың шаршы километрді құраған. Алайда Әмудария мен Сырдария өзендерінің суы ауыл шаруашылығына көптеп пайдаланылып, теңізге құйылмай қалды. Нәтижесінде 2023 жылға қарай Аралдың аумағы 10 есеге дейін кішірейіп, тек 6 мың км² шамасында ғана су айдыны қалды. Бұрынғы теңіз түбі тұзға, химиялық қалдықтарға, пестицидтерге толы шаңды шөлге айналды. Желмен тарайтын бұл тұзды шаң Арал маңындағы елді мекендерге ғана емес, жүздеген шақырым қашықтықтағы аймақтарға да әсер етеді. Соның салдарынан аймақтағы 3 миллионға жуық халық түрлі экологиялық, әлеуметтік және медициналық қиындықтарға тап болуда. Ауыл шаруашылығы өнімділігі күрт төмендеп, тұрғындар арасында тыныс жолдары, аллергиялық және онкологиялық аурулар жиілеген.

Екінші ірі экологиялық апат — Семей ядролық сынақ полигоны. Бұл полигон 1949 жылдан 1989 жылға дейін жұмыс істеп, сол аралықта 456 ядролық жарылыс жасалды, олардың 116-сы жер бетінде, 340-ы жер астында өткізілген. Радиоактивті заттар топыраққа, суға және атмосфераға тарап, тұрғындардың денсаулығына ауыр әсер етті. Ресми деректерге сәйкес, полигон маңындағы 1,5 миллионнан астам адам әртүрлі дәрежедегі радиациялық сәулеленуге ұшырады. Бұл аймақта қатерлі ісік, жүрек-қан тамырлары аурулары, туа біткен ақаулар және генетикалық мутациялар жиі кездеседі. Зерттеулер көрсеткендей, Семей өңіріндегі кейбір аурулардың таралуы республика бойынша орташа деңгейден 30–40% жоғары. Полигон жабылғанымен, оның зардаптары әлі күнге дейін толық жойылған жоқ. Радиациялық қауіп, әлеуметтік-экономикалық артта қалушылық және психологиялық ауыртпалықтар - бұл аймақтың күрделі мәселелері болып қалып отыр [4].

Сонымен қатар, елдегі басқа да экологиялық мәселелер — Каспий теңізінің деңгейінің ауытқуы, Балқаш көлінің су балансының бұзылуы, өнеркәсіптік қалдықтардың ластануы, атмосфераның улы заттармен улануы сынды жағдайлар — табиғи апаттардың алдын

алу мен қоршаған ортаны қорғау саясатының маңыздылығын айқын көрсетеді.

Қазақстан табиғи ресурстарға бай ел болғанымен, олардың тиімді және ұтымды пайдаланылуы әрдайым тұрақты даму қағидаттарына сәйкес келе бермейді. Соңғы жылдары экологиялық жағдайдың күрделенуіне байланысты табиғатты қорғау мәселесі мемлекеттік деңгейде ерекше назарда тұр. Мемлекет пен қоғам табиғатты сақтау мен оны ұтымды пайдалану жөнінде ортақ жауапкершілікке ие екенін мойындай отырып, қоршаған ортаны қорғауға арналған жүйелі саясат қалыптастырып келеді.

Солардың бірі – «Жасыл Қазақстан» ұлттық жобасы (2021–2025 жж.). Бұл бағдарлама шеңберінде елімізде 2 миллиард ағаш отырғызу, 10 ірі өзен бассейнін тазарту, сондай-ақ қатты тұрмыстық қалдықтарды өңдеу үлесін 30%-ға жеткізу жоспарланған. Мұндай шаралар биоалуантүрлілікті сақтау, су ресурстарын тиімді пайдалану және урбанизация жағдайында экожүйелердің тепе-теңдігін қамтамасыз ету мақсатында жүзеге асуда. Бағдарлама ауылдық және қалалық аймақтарды қамти отырып, климаттың өзгеруіне қарсы тұруға, халықтың экологиялық санасын арттыруға бағытталған [3].

Сонымен қатар, 2013 жылы қабылданған «Қазақстанның жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы» аясында 2050 жылға дейін жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 50%-ға жеткізу көзделген. Осы тұжырымдама экономикалық өсімді экологиялық тұрақтылықпен үйлестіруді, табиғи ресурстарды тиімді басқаруды және өндірістік секторда энергия үнемдеуді көздейді. Соңғы жылдары күн мен жел энергетикасын дамыту бағытында айтарлықтай ілгерілеу байқалады. 2024 жылдың мәліметтері бойынша, елдегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесі 6–7% деңгейінде болса, бұл көрсеткіш жыл сайын артып келеді.

Мемлекет табиғи байлықтарды қорғауда ерекше қорғалатын табиғи аумақтардың маңызын да ескеруде. 2024 жылғы деректерге сәйкес, Қазақстанда 10-нан астам ұлттық табиғи парктер мен 7 мемлекеттік қорық бар. Бұл қорғалатын аймақтардың жалпы көлемі 3 миллион гектардан асып түседі. Аталған аумақтарда сирек кездесетін және жойылып кету қаупі бар жануарлар мен өсімдіктер түрлері мекендейді. Мысалы, Қорғалжын қорығы — ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мұралар тізіміне енген бірегей табиғи нысан. Ол Еуразиядағы сирек қызғылт фламинго шоғырланатын ең солтүстік мекеннің бірі саналады. Сонымен қатар бұл қорық суда жүзетін құстардың, сүтқоректілердің және өсімдіктердің жүздеген түрлеріне тұрақты тіршілік ордасы болып табылады.

Осыған қоса, экологиялық білім мен тәрбие беру саласында да маңызды істер атқарылып келеді. Мектеп бағдарламаларына экология пәнін енгізу, экоклубтар құру, жастарды табиғатты аялауға үйрететін ерікті қозғалыстарды қолдау – болашақ ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастырудағы маңызды қадамдар. Сонымен, Қазақстанның табиғатты қорғауға бағытталған мемлекеттік саясаты экожүйелерді сақтауға, климаттық өзгерістердің алдын алуға, сондай-ақ халықтың денсаулығы мен

өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған кешенді әрі стратегиялық сипатқа ие [4].

Қазақстан Республикасы қоршаған ортаны қорғау саласында тек ішкі саясатпен шектелмей, халықаралық деңгейде де белсенді экологиялық ұстаным ұстанып келеді. Елдің табиғатты қорғау стратегиясы жаһандық экологиялық қауіптерге қарсы күреске, климаттың өзгеруіне бейімделуге және тұрақты даму қағидаттарын жүзеге асыруға бағытталған. Осы мақсатта Қазақстан көптеген маңызды халықаралық экологиялық келісімдер мен конвенцияларға қосылып, өзіне бірқатар міндеттемелер қабылдады.

Атап айтқанда, Қазақстан 1992 жылы Рио-де-Жанейрода қабылданған БҰҰ-ның Климаттың өзгеруі жөніндегі негіздемелік конвенциясына қосылып, жаһандық климаттың өзгерісін шектеуге бағытталған алғашқы қадамдарын жасады. Бұл конвенцияға мүше болу елге климатқа әсер ететін парниктік газдар шығарындыларын азайту жөніндегі есептілік пен бақылау жүйесін енгізуді міндеттеді. Кейінірек, 1997 жылы Киото хаттамасына қол қойып, парниктік газдардың көлемін шектеу бойынша нақты міндеттемелерді мойнына алды. 2016 жылы Қазақстан Париж климаттық келісіміне қосылып, жаһандық орташа температураның көтерілуін 2°C шегінде ұстап тұру мақсатына қолдау білдірді. Бұл келісімнің шеңберінде Қазақстан 2030 жылға дейін парниктік газдар шығарындыларын 15%-ға дейін қысқартуды және ұзақ мерзімді перспективада көміртекті бейтараптыққа қол жеткізуді міндетіне алды.

Қазақстан 2060 жылға дейін көміртекті бейтарап елге айналуы ресми түрде мақсат етіп отыр. Бұл ұстаным елдің «жасыл» даму жолына бет бұрғанын және экологиялық қауіпсіздік мәселелерін экономикалық жоспарлаудың маңызды бөлігі ретінде қарастыратынын көрсетеді. Осы мақсатқа жету үшін түрлі заңнамалық және институционалдық реформалар жүзеге асырылуда. Мәселен, ірі өнеркәсіптік кәсіпорындар үшін парниктік газдар эмиссиясына шектеу қою және оларды квоталау жүйесі енгізілген [5].

2021 жылы қабылданған жаңа Экологиялық кодекс аясында табиғатты пайдаланушыларға қойылатын талаптар күшейтілді. Кодекс «ластаушы төлейді» қағидатын енгізіп, қоршаған ортаға зиян келтірген кәсіпорындардың жауапкершілігін нақты анықтап берді. Экологиялық аудиттер мен сараптамалар да жаңа сапалық деңгейге көтерілді.

2023 жылғы ресми деректерге сәйкес, Қазақстанда экологиялық талаптарды бұзған 3 124 кәсіпорын әкімшілік жауапкершілікке тартылып, оларға жалпы сомасы 4,2 миллиард теңге айыппұл салынған. Алайда, сарапшылардың пікірінше, заңды орындауды қадағалау ғана емес, экологиялық мәдениетті қалыптастыру, ақпараттық ашықтық және тұрақты даму қағидаларын енгізу де негізгі басымдық болуға тиіс.

Сонымен қатар Қазақстан халықаралық ұйымдармен – БҰҰ Даму бағдарламасы, Дүниежүзілік банк, Азиялық даму банкі, ЮНЕП, Глобал Экологиялық Қор (GEF) және

басқа да құрылымдармен тығыз ынтымақтастық орнатқан. Осы ұйымдардың қолдауымен елімізде жаңартылатын энергия көздерін дамыту, биоалуантүрлілікті сақтау, су ресурстарын басқару және экологиялық білім беру бағыттарында ондаған жоба жүзеге асырылуда.

Қоршаған ортаны қорғау тек мемлекеттік деңгейде жүргізілетін шаралармен шектелмейді. Азаматтық қоғам да бұл салада маңызды рөл атқарады. Экологиялық құқықты жүзеге асыруда белсенді азаматтардың, еріктілер мен үкіметтік емес ұйымдардың (ҮЕҰ) қатысуы — экожүйенің тұрақтылығын қамтамасыз етудің маңызды тетігіне айналып отыр. Қазақстанда қазіргі таңда экология және табиғатты қорғау бағытында жұмыс істейтін 200-ден астам ҮЕҰ ресми түрде тіркелген. Олардың арасында «ЭкоМәңгілік», «Болашақ үшін экология», «Табиғат жанашырлары», «Жасыл дала» сынды ұйымдар кеңінен танымал. Бұл құрылымдар экобілім беру бағдарламаларын ұйымдастырып, мектептер мен ЖОО-ларда экологиялық тәрбиеге ерекше көңіл бөлуде. Сонымен қатар, олар қалдықтарды сұрыптау, пластик пен шыныны қайта өңдеу, өзен-көлдерді тазарту, орман отырғызу және ластанған аумақтарды қалпына келтіру сияқты көптеген практикалық жобалармен айналысады [6].

Соңғы жылдары Қазақстанда экоактивизмнің жаңа толқыны байқалуда. Әсіресе жастар арасында табиғатты қорғауға бағытталған әлеуметтік жобалар мен флешмобтар кеңінен тарады. Экологиялық сенбіліктер, ағаш отырғызу акциялары, қалдықтарды сұрыптау бойынша шеберлік сабақтары көптеген қалаларда жиі ұйымдастырылуда. Бұл қозғалыс әлеуметтік желілер арқылы қолдау тауып, азаматтардың экосана мен жауапкершілік деңгейін арттыруға ықпал етуде.

Технология дамыған сайын экологиялық бақылау да заманауи форматтарға көшуде. Мысалы, «ЭКОКОНТРОЛЬ» атты мобильді қосымша азаматтарға өз аймағындағы заңбұзушылықтар туралы уәкілетті органдарға тікелей фото немесе бейнежазба арқылы шағым жолдауға жол ашады.

Қазақстанда қоршаған ортаны қорғауға бағытталған заңнамалар мен бағдарламалар болғанымен, бұл салада бірқатар шешілмеген және өзекті мәселелер сақталуда. Экологиялық қауіпсіздікті қамтамасыз ету тек заңмен емес, оның нақты орындалуымен өлшенеді. Алайда, тәжірибеде көптеген проблемалар кездесуде.

Бірінші кезекте, қалдықтарды басқару инфрақұрылымының әлсіздігі — күрделі мәселе. 2023 жылғы ресми мәліметтер бойынша, елде жиналған тұрмыстық қалдықтардың тек 24%-ы ғана қайта өңделеді, ал қалғаны полигондарға апарылады немесе бей-берекет жерлерге тасталады. Көптеген өңірлерде тұрмыстық қатты қалдықтарды сұрыптау жүйесі жоқ немесе жеткіліксіз дамыған. Бұл экожүйеге қосымша жүктеме түсіреді және жер ресурстарының ластануына алып келеді [4].

Екінші мәселе — энергетика саласындағы көмірге тәуелділік. Қазақстанда электр

энергиясының 70%-ға жуығы көмір арқылы өндіріледі. Және бұл атмосфераға бөлінетін көмірқышқыл газы мен басқа да зиянды заттардың жоғары болуына себеп болады. Жаңартылатын энергия көздеріне көшу баяу қарқынмен жүруде, ал бұл көміртекті бейтараптыққа жету мақсатына кері әсерін тигізеді.

Үшіншіден, экологиялық ақпараттың ашықтығы мен қоғамдық қатысу деңгейінің төмендігі де елеулі проблема. Қоғам мүшелері кейбір өндірістік жобалар мен экологиялық сараптамалардың нәтижелері туралы толық және уақтылы ақпарат ала алмай жатады.

Төртінші, экологиялық заңдарды бұзғандар үшін жазаның жұмсақтығы. Экологиялық құқық бұзушылықтар үшін белгіленген айыппұлдар көп жағдайда ірі компаниялар үшін елеусіз болып қала береді. Сонымен қатар, заң бұзған кейбір субъектілер жауапкершіліктен жалтарып кетіп жатады.

Қорытынды

Қазақстан – табиғи ресурстарға бай ел, алайда экологиялық тепе-теңдікке келтірілген зиянның салдары әлі де сезілуде. Арал теңізінің тартылуы, Семей ядролық полигоны, ауа мен топырақтың ластануы – еліміздегі экологиялық ахуалдың өзекті мәселелері. Осы жағдайларды ескере отырып, мемлекет экологиялық құқықты жетілдіріп, «Жасыл экономика» тұжырымдамасын, ұлттық жобаларды жүзеге асыруда. Сонымен қатар, халықаралық келісімдерге қосылып, 2060 жылға дейін көміртегі бейтараптығына қол жеткізуді мақсат етіп отыр.

Азаматтық қоғамның белсенділігі мен қоғамдық бақылау да бұл бағыттағы маңызды фактор болып отыр. Алайда қалдықтарды басқару, ақпараттың ашықтығы және заң бұзғандарға жазаның жұмсақтығы сынды мәселелер шешімін қажет етеді. Табиғатты қорғау – ұлт болашағы үшін стратегиялық басымдық, сондықтан экологиялық құқық пен саясатты дамыту – тұрақты даму кепілі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі (2021 ж.). – [Электрондық ресурс]. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2100000400>
2. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 ж.). – [Электрондық ресурс]. <https://www.constitution.kz>
3. «Жасыл экономикаға көшу тұжырымдамасы», ҚР Үкіметі, 2013. – [Электрондық ресурс]. <https://www.gov.kz/memleket/entities/energo/documents/details/220634>
4. Қазақстанның Ұлттық статистика бюросының 2023 жылғы деректері. – [Электрондық ресурс]. <https://stat.gov.kz>
5. «Жасыл Қазақстан» Ұлттық жобасы, ҚР Экология және табиғи ресурстар министрлігі, 2022. – [Электрондық ресурс].

<https://www.gov.kz/memleket/entities/ecogeo/documents/details/315372>

6. БҰҰ Қоршаған ортаны қорғау бағдарламасы (UNEP) есептері, 2023. – [Электрондық ресурс]. <https://www.unep.org>
7. «Арал – ХХІ ғасыр экологиялық апаты» халықаралық ғылыми симпозиумы материалдары.

КМ АА Куәлік нөмірі: **KZ45VPY00102718** — ҚР Мәдениет және Ақпарат министрлігі

© 2026 **Bilimger.kz** Ақпараттық-танымдық білім порталы. Барлық мазмұн авторлық құқықпен қорғалған.